DOI: 10.11649/a.2995
Article No.: 2995

Adeptus
nr 20/2023 r.

Zuzanna Kierwiak – bułgarystka i antropolożka kultury zainteresowana badaniami nad europejską skrajną prawicą oraz antropologią umierania. Obecnie doktorantka na Uniwersytecie Wrocławskim.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1922-1730
e-mail: zuzanna.kierwiak@gmail.com
Eliza Markiewicz – bułgarystka i studentka *gender studies* w Polskiej Akademii Nauk; wśród jej zainteresowań naukowych znajduje się historia mówiona, aktywizm feministyczny i współczesna literatura kobieca.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5655-8906
e-mail: markiewicz.eli@gmail.com

Zuzanna Kierwiak, Eliza Markiewicz

Demonstracje publiczne i oblicza współczesnego bułgarskiego aktywizmu. Studium przypadku Marszu Łukowa 2022 i kontrdemonstracji Mobilizacji Feministycznych

Do badań nad współczesnym aktywizmem bułgarskim zainspirowała nas specyfika działań performatywnych Mobilizacji Feministycznych (*Феминистки Мобилизации*) i Bułgarskiej Unii Nacjonalistycznej (*Български Национален Съюз*). Od czasu rozpoczęcia działalności przez młodsze stażem Mobilizacje Feministyczne oba ugrupowania nieustannie spotykają się po przeciwnych stronach barykady, nie tylko w dniu największej skrajnie prawicowej demonstracji w kraju. Jeden z jaskrawych przykładów to manifestacja 25 listopada 2021 roku, zorganizowana z okazji Międzynarodowego Dnia Eliminacji Przemocy wobec Kobiet. Pochód pod hasłem „Ani jednej więcej" zorganizował kolektyw Mobilizacje Feministyczne. Podczas pokojowej demonstracji do mikrofonu przedostała się grupa ubranych na czarno mężczyzn niosących bułgarską flagę i transparent z napisem „Bułgarka – biologiczna kobieta, matka naszych dzieci". Już po wydarzeniu media zidentyfikowały niektórych prowokatorów jako członków Bułgarskiej Unii Nacjonalistycznej.

The study was conducted at the author's own expense.
Authors' contribution: article idea (Z.K. and E.M.); writing the manuscript (Z.K. and E.M.)
No competing interests have been declared.
Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences.

Wybór badanych organizacji i wydarzeń motywujemy z jednej strony ich znaczeniem społecznym (zarówno Mobilizacje Feministyczne, jak i Bułgarska Unia Nacjonalistyczna to ugrupowania aktywnie działające na wielu polach i rozpoznawalne w Bułgarii), z drugiej zaś jawnym konfliktem między nimi, który naszym zdaniem pozwala ukazać napięcia obecne na scenie bułgarskiego aktywizmu. Marsz Łukowa, coroczny nacjonalistyczny pochód ku czci generała Christo Łukowa, jest jedną z najbardziej reprezentatywnych przestrzeni tego sporu. Artykuł stanowi studium przypadku oparte na obserwacji uczestniczącej zarówno samego Marszu, jak i organizowanej przez Mobilizacje Feministyczne kontrdemonstracji. Opisywane wydarzenia rozpatrujemy w kontekście performatywnych działań aktywistycznych, ciała performatywnego i spektaklu w przestrzeni społecznej Sofii. Poza metodą obserwacji uczestniczącej posiłkujemy się również (nieprzywoływanymi w artykule bezpośrednio) wywiadami narracyjnymi z aktywistkami feministycznymi oraz nacjonalistycznymi. Za sferę aktywizmu feministycznego odpowiedzialna była Eliza Markiewicz, zaś nacjonalistycznego – Zuzanna Kierwiak.

Bułgarska Unia Nacjonalistyczna

Założona w 2001 roku Bułgarska Unia Nacjonalistyczna to skrajnie prawicowa organizacja zrzeszająca osoby identyfikujące się jako bułgarscy nacjonaliści. W narracji przeciwników (Mobilizacji Feministycznych, ale też innych ugrupowań o profilu lewicowo-liberalnym, niektórych mediów i polityków) BUN określany jest jako kolektyw neofaszystowski. Za taką interpretacją przemawia autoidentyfikacja członków jako spadkobierców Związku Bułgarskich Legionów Narodowych (*Съюзът на българските национални легиони*), na czele którego w latach 1942–1943 stał generał Christo Łukow[1], a także niektóre radykalne postulaty wyrażane *explicite* i *implicite* podczas zgromadzeń, jak chociażby nawoływanie do zakazu adoptowania bułgarskich dzieci przez nieczystych etnicznie obywateli Bułgarii, na przykład Romów. W wyroku wydanym przez sąd w 2022 roku uznano jednak, że ani sama organizacja, ani postaci historyczne, do których się odwołuje, nie noszą znamion faszyzmu lub innej prawnie zabronionej ideologii (Администратор, 2021).

Źródeł inspiracji BUN należy upatrywać w okresie międzywojennym. Punkt odniesienia dla wielu powstałych wówczas organizacji stanowiła trauma przegranych wojen – było

[1] Christo Łukow (1888–1943) – minister obrony w Carstwie Bułgarii (1935–1938). W 1943 roku zginął z rąk dwojga zamachowców, członków nielegalnej wówczas Bułgarskiej Partii Komunistycznej, co stało się osnową budowanej współcześnie mitologii męczeństwa.

to doświadczenie konstytutywne dla projektu prawicowego w międzywojennej Bułgarii, o czym w swojej książce *Родно и дясно* (*Rodzime i prawicowe*) pisze bułgarski historyk Iwan Elenkow. Jak zauważa badacz, choć to charakterystyczne nie tylko dla Bułgarii, ruch konserwatywny w tym okresie nie upatrywał w państwie wyłącznie suwerenności, ale i źródła wolności osobistych oraz norm moralnych (Еленков, 1998). Bułgarska Unia Nacjonalistyczna, świadomie nawiązując do ugrupowań międzywojennych, nie pomija i tego czynnika, kładąc szczególny nacisk na silne, rozbudowane państwo opiekuńcze, ale także inne elementy zaczerpnięte z tamtego okresu: fascynację prabułgarskością, etnogenezą ludu bułgarskiego, powrót do tego, co rdzenne, rodzime i ojczyste. Działania ugrupowania obejmują organizację Marszu Łukowa (*Луковмарш*), protestów antyromskich i anty-LGBT+, demonstracji ku pamięci bohaterów narodowych oraz akcje pomocy humanitarnej i charytatywnej dla potrzebujących Bułgarów mieszkających również poza granicami kraju (Андронов & Димитров, 2021).

Mobilizacje Feministyczne

Mobilizacje Feministyczne są bułgarską oddolną organizacją feministyczną przedstawiającą się jako „horyzontalny feministyczny kolektyw walczący o społeczną, ekonomiczną i polityczną równość płci" (Феминистки мобилизации | Feminist Mobilisations, b.d.). Ugrupowanie funkcjonuje w sposób autorefleksyjny, dążąc do jak najdalej idącej demokratyzacji własnych struktur. Od samego początku działalności podejmuje decyzje na zasadach horyzontalnych, organizując się na prywatnej (choć łatwo dostępnej) grupie na portalu Facebook, w której każdy może wyrazić swoją opinię, zgłosić postulat bądź nową inicjatywę. To forum wymiany myśli działa od początku 2020 roku, kiedy to nowo uformowany kolektyw zorganizował pierwszą demonstrację, by uczcić Dzień Kobiet. Od tego czasu kolektyw konsekwentnie deklaruje poglądy tożsame z feminizmem intersekcjonalnym i socjalnym. Kolektyw zyskał rozgłos, organizując w 2020 roku obchody Dnia Eliminacji Przemocy w reakcji na falę zabójstw kobiet spowodowaną nowymi warunkami bytowymi lockdownu i zamknięciem w domu z przemocowymi partnerami. Drugą przyczyną była refleksja nad podziałem pracy reprodukcyjnej w sytuacji kryzysu, kiedy to kobiety wykonują większość prac opiekuńczych oraz niezbędnych, takich jak nieodpłatna praca domowa, praca w instytucjach opieki i zdrowia, otrzymując nieadekwatnie niskie płace. Oprócz płci i klasy kolektyw porusza w swojej aktywności aktywistycznej także kwestie rasowe, organizując między innymi protest pod

hasłem „Black Lives Matter and Roma Solidarity Protest!", wspierający globalny ruch Black Lives Matter (Феминистки мобилизации / Feminist Mobilisations, b.d.).

Marsz Łukowa

Doroczny Marsz Łukowa jest najważniejszym wydarzeniem dla aktywistów Bułgarskiej Unii Nacjonalistycznej i szeroko rozumianego środowiska bułgarskich nacjonalistów[2]. Organizowany od 2004 roku przemarsz ku czci kontrowersyjnego generała to nie jedyna forma jego upamiętnienia stosowana przez nacjonalistów. Dzięki działaczom Unii ulice Sofii ozdobiły graffiti-cytaty z Łukowa: „Bułgaria idzie swoją drogą i będziemy kierować się tylko naszymi interesami" (*България има свой път и ние ще се ръководим само от нашите интереси*) oraz „Bądź gorliwym idealistą, śmiałym do przesady, fanatycznie zakochanym w Bułgarii, wiernym aż do samoofiary" (*Бъди възторжен идеалист, смел до безумство, влюбен в България до фанатизъм, честен до самопожертвование*). Drugi z nich próbowano z inicjatywy ambasady niemieckiej zakryć pracą streetartową promującą wielokulturowość. Aktywiści BUN są również autorami graffiti przedstawiającego mapę Wielkiej Bułgarii[3] oraz podobiznę samego Łukowa (Андронов & Димитров, 2021). Fascynacja generałem i reżimem, jaki oferuje wojsko, przekłada się na ich własne projekty cielesności i ubioru. Uczestnicząc w oficjalnych uroczystościach, noszą pełne umundurowanie. W zakładce FAQ na pytanie „Dlaczego nosicie mundury?" odpowiadają:

> Mundur to symbol porządku i dyscypliny – wartości, do których dążymy. Ponadto dodaje powagi i czci uroczystościom, które organizujemy. To forma oddania szacunku naszym bohaterom. Tradycja noszenia mundurów przez bułgarskich nacjonalistów sięga czasów Legionów Rakowskiego, więc my kontynuujemy tę tradycję (*Често задавани въпроси*, 2018).

Również znaki rozpoznawcze organizacji, obecne na Marszu Łukowa w postaci flag i naszywek, zdradzają fascynację atrybutami związanymi z wojskowością. Aktywiści zmodyfikowali symbole narodowe tak, aby na ich centralnej części widniał symbol „ıYı". Na stronie Unii można przeczytać, że to jeden z najstarszych emblematów bułgarskich, umieszczany na ścianach twierdz, amuletach, broni i przedmiotach codziennego użytku. To również znak

[2] Marsz Łukowa zazwyczaj organizowany jest w rocznicę zamachu na generała Łukowa, który miał miejsce 13 lutego 1943 roku, jednak data często zmienia się wskutek nacisków sofijskiego ratusza.

[3] „Wielka Bułgaria" to określenie nawiązujące do zakresu granic Bułgarii z czasów panowania chana Kubrata, tj. pierwszej połowy VII wieku. Państwo obejmowało wówczas ziemie pomiędzy Dnieprem a Kubaniem.

rodu Dulo, z którego wywodzili się protobułgarscy chanowie Kubrat i Asparuch uznawani za twórców państwa bułgarskiego. Z czasem znak zaczął kojarzyć się z bułgarską państwowością, a jego oddziaływanie przetrwało nawet okres chrystianizacji. Ozdabiał chorągwie władcy Bułgarii Symeona Wielkiego i cara Iwana Sziszmana, ale też chleby wypiekane podczas najważniejszych świąt kościelnych. Współcześnie symbolu używa jedynie BUN – to znak państwowości bułgarskiej, o której ustanowienie w pełnym kształcie walczy organizacja, ale też odnośnik do przeszłości protobułgarskiej użyty w celu uprawomocnienia własnej genealogii, wpisania jej w struktury długiego trwania (*Символи*, 2020).

Obserwację uczestniczącą Marszu Łukowa przeprowadziłam w lutym 2022 roku. Planując wyjazd, stosowałam się do wszystkich dobrych praktyk zalecanych przy prowadzeniu badań terenowych. Najważniejsze było dla mnie moje bezpieczeństwo, dlatego do Sofii udałam się z osobą towarzyszącą. Drugim elementem, o który zadbałam szczególnie, była jawność moich badań i intencji wyrażająca się przede wszystkim przez jasne oddzielenie się od uczestników Marszu. Zabieg ten z jednej strony usytuował nas w pozycji obcych, potęgowanej przez posługiwanie się językiem polskim oraz odmienny wygląd, z drugiej zaś był konieczny dla zachowania etyki badań. Pomimo wielomiesięcznych prób nawiązania kontaktu z członkami BUN, najprawdopodobniej ze względu na toczącą się ówcześnie sprawę o delegalizację organizacji, żaden z aktywistów nacjonalistycznych nie zdecydował się na udzielenie mi wywiadu. Wszystkie fakty podaję, posługując się moim dziennikiem terenowym, a cytowane w pracy przemówienia przetranskrybowałam i przetłumaczyłam osobiście. Podczas badań tego typu największym wyzwaniem w analizie źródeł jest ich subiektywność. Zdaję sobie sprawę z wykorzystywania tzw. autorytetu etnograficznego, który pozwala mi rościć sobie prawa do interpretacji. Co więcej, badając skrajną prawicę, nieustannie konfrontuję zastane fakty z moją prywatną epistemologią, przekonaniami i uwarunkowaniami. W celu zachowania rzetelności naukowej starałam się praktykować refleksyjność empiryczną, a także nieustannie poddawać w wątpliwość moje założenia kulturowe. Czynię to ze świadomością, że prace tego typu wymagają krytycznego spojrzenia na źródło często pomijane podczas rozważań – samą badaczkę.

Marsz rozpoczął się o godzinie 17:30 w centralnym miejscu stolicy, pod filarami Narodowego Pałacu Kultury w Sofii. Zdziwiła mnie obojętność spacerowiczów, niewiele osób było zainteresowanych samym wydarzeniem. Moją uwagę zwróciła młodzież w wieku około 15 lat, oddelegowana do rozdawania ulotek dotyczących samego marszu. Opublikowano w nich zwięzłą biografię Christo Łukowa napisaną przez członków BUN, w której nazywają generała

bohaterem narodowym, a także wyjaśniają, czym dla organizatorów jest sam marsz: „Dla nas to wydarzenie stało się symbolem sprzeciwu. Sprzeciwu wobec skorumpowanego systemu politycznego i jego przedstawicieli, którzy od ponad 70 lat powoli zabijają naszą Ojczyznę". W oczekiwaniu na rozpoczęcie wydarzenia uczestnicy słuchali bułgarskiej muzyki patriotycznej. Członkowie Bułgarskiej Unii Nacjonalistycznej wyróżniali się na tle zwykłych uczestników: było ich około 15, nosili mundury, czarne wojskowe ubraniach z naszywkami BUN na ramionach i zielonych beretach. W grupie widać było kurtki drużyny piłkarskiej Lewski Sofia, powiewały flagi Bułgarii, wśród nich też czarno-biało-czerwona flaga II Rzeszy (ugrupowania neonazistowskie na wzór NSDAP odwołują się do II Rzeszy w celu zademonstrowania niechęci do Republiki Weimarskiej). Inne sztandary widoczne w tłumie to zielono-biało-zielona flaga z czarną strzałą wpisaną w romb – flaga Nordyckiego Ruchu Oporu, neonazistowskiej organizacji pannordyckiej i partii politycznej w Szwecji[4]. Flagą, której znaczenia początkowo nie udało mi się rozszyfrować, była złota lilia z laurem na niebieskim tle, przypominająca lilię bośniacką – jest to odniesienie do Akcji Francuskiej, najstarszej skrajnie prawicowej organizacji we Francji, promującej doktrynę nacjonalizmu integralnego, tj. antydemokratycznej odmiany nacjonalizmu[5].

Według moich szacunków w chwili rozpoczęcia wydarzenia, około godziny 17:45, na placu zgromadziło się około 300 osób, a w pochodzie wzięło udział łącznie mniej niż 1000. Niestety, nie udało mi się znaleźć wiarygodnego źródła mówiącego o całkowitej liczbie uczestników wydarzenia. Powitalne przemówienie opiewające triumf, jakim było zorganizowanie marszu pomimo protestów wielu wpływowych środowisk, wygłosił Płamen Dimitrow, rzecznik prasowy organizacji. Mitologia prześladowań, którą konsekwentnie tworzy Bułgarska Unia Nacjonalistyczna, ma swoje zakotwiczenie w rzeczywistości. Według zasad wyszczególnionych w bułgarskim prawie o wydarzeniu tego typu należy zawiadomić trzy dni przed planowaną datą. BUN stosowne dokumenty przedłożył już 5 kwietnia 2021 roku, a więc z ośmiomiesięcznym wyprzedzeniem. Zgodnie z przewidywaniami organizatorów burmistrzyni Sofii Jordanka Fandykowa w ciągu 24 godzin od złożenia pisma wydała oświadczenie zakazujące przeprowadzenia marszu. Fandykowa, centrowa polityczka pełniąca funkcję od 2009 roku, od lat sprzeciwia się Marszowi Łukowa.

---

[4] Media opisują organizację jako terrorystyczną (jednym z celów jej członków jest zniesienie demokracji, dodatkowo mają oni silne powiązania z Kremlem). W Finlandii ugrupowanie zostało zdelegalizowane, podobne rozwiązanie prawne forsowane jest w Stanach. Założyciel Nordyckiego Ruchu Oporu, Klas Lund, stał na czele Białego Aryjskiego Oporu.

[5] Zwolennicy tej ideologii wierzą, że demokracja prowadzi do rządów skorumpowanych partii oraz cudzoziemców. Główny ideolog, Charles Maurras, był propagatorem monarchii narodowej i dziedzicznej, a za wrogów państwa uważał masonów, Żydów, protestantów i cudzoziemców. Identyczną symbolikę wykorzystuje Francuska Partia Nacjonalistyczna, neofaszystowska organizacja założona w 1983 roku.

O edycji Marszu z 2022 roku głośno było przede wszystkim w mediach. Przedstawiciel centroprawicowej partii Obywatele na rzecz Europejskiego Rozwoju Bułgarii (*Граждани за европейско развитие на България*, ГЕРБ) zapewniał, że na ulicach Sofii nie ma miejsca na rasizm, dyskryminację, antysemityzm i nienawiść (*Външно: Предприехме всички възможни мерки да спрем Луковмарш*, 2022). Bułgarska Partia Socjalistyczna (*Българска социалистическа партия*, БСП) i Ruch na Rzecz Praw i Wolności (*Движение за права и свободи*, ДПС) stanowczo potępiły zarówno sam marsz, jak i jego organizatorów (*„Продължаваме промяната", БСП и ДПС са против провеждането на „Луковмарш"*, 2022). Nawet przedstawicielka rosyjskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w wypowiedzi na Twitterze nawoływała do zaprzestania gloryfikowania nazizmu w Bułgarii, co w świetle rosyjskiej „denazyfikacji" Ukrainy brzmi szczególnie znacząco (*Русия нахока България за „Луковмарш" с две седмици закъснение*, 2022). Swoistą tradycją stał się również protest ambasady Izraela (News.bg, 2022). Pomimo tak szerokiego zainteresowania medialnego bułgarskie sądy wciąż unieważniają zakazy marszu. Odniesienia do prób delegalizacji wydarzenia pojawiały się wielokrotnie w trakcie całego wydarzenia. Płamen Dimitrow, przemawiający pod Narodowym Pałacem Kultury, podziękował młodzieży za zaangażowanie, ale także ostrzegł, że to od niej zależy przyszłość kolejnych marszów, a wszystkie antybułgarskie siły będą walczyć przeciwko nim, ponieważ uważają ich za niebezpieczeństwo. W jego wypowiedzi, podobnie jak w innych wystąpieniach podczas Marszu, przewijał się motyw czystości:

> Naszym starszym braciom nacjonalistom udało się ustanowić właśnie ten marsz symbolem narodu bułgarskiego jako coś czystego i pięknego. […] Młodzieży nacjonalistyczna, ucz się pilnie w liceach, ucz się na uniwersytetach, propaguj wśród swoich braci i sióstr Bułgarów czysty nacjonalizm, miłość do wszystkiego, co ojczyste, a my będziemy kontynuować walkę ze wszystkimi ciemnymi siłami, które czyhają na matkę Bułgarię, będziemy walczyć tak, jak nasi starsi bracia dziś, z uśmiechem (obserwacja uczestnicząca, 12.02.2022).

Odniesienia do czystości, dychotomii jasne–ciemne to dobrze opisane już w literaturze elementy imaginarium nacjonalistycznego (Drzewiecka, 2009). Na gruncie bułgarskim popularne były również w okresie kształtowania normatywnego przekazu dotyczącego działaczy niepodległościowych, cytowano chociażby Wasyla Lewskiego, rewolucjonistę stojącego na czele walk przeciwko Imperium Osmańskiemu, mówiącego o „Świętej i czystej Republice", a Iwan Wazow, jeden z najważniejszych pisarzy bułgarskich, napisał o nim opowiadanie zatytułowane *Czysta droga* (Drzewiecka, 2009).

Konsekwencje „represji" można było odczuć w postaci dokładnej instrukcji, którą organizatorzy ogłosili tuż przed rozpoczęciem marszu. Uczestników poproszono o wyłączenie telefonów, o niepicie i niepalenie. Z nieukrywanym rozczarowaniem przyjęto informację o zakazie palenia pochodni – tym razem miały zostać wyjęte dopiero pod domem generała. Moją uwagę zwrócił nakaz poruszania się w kolumnie oraz utrzymania dystansu od innych osób w celu zwiększenia atrakcyjności nagrań wideo. Z wyjątkiem chaotycznego przejścia bulwarem Witoszy prośba została w zasadzie uszanowana, a zarejestrowane materiały wideo zmontowano tak, aby etap ten pominąć. Oprócz wymienionych wyżej zasad uczestnicy zostali zobowiązani do ciszy, nieżucia gumy, stosowania się do poleceń organizatorów, niesienia flagi pod kątem 45 stopni. Jeszcze przed pandemią koronawirusa obowiązywał odstęp 2 metrów, zakaz noszenia niezwiązanych z wydarzeniem symboli (takich jak na przykład symbole partyjne) oraz rozmów z dziennikarzami. Silnie akcentowany reżim ciała i jego performatyki przywodzi na myśl Gluckmanowskie rozumienie rytuału, o którym Waldemar Kuligowski pisze w eseju *Od „rytuałów buntu" do „etnografii wojującej". Kategoria sprzeciwu w teorii antropologicznej*. Mowa o symbolicznym sposobie przekształcania stosunków społecznych, który pozwala na ekspresyjne wyrażanie napięcia i sprzeczności. Jak pisze Kuligowski (2012), „rytualna dialektyka polegała na stworzeniu okazji do spotęgowania konfliktów, wyrażenia ich, a jednocześnie zredukowania napięć i utrzymania systemu społecznego w stanie równowagi". Silnie akcentowany rygor, przypominający ten stosowany w wojsku, to nie tylko manifest, ale może właśnie przede wszystkim wspomniane przez Kuligowskiego wyrażenie konfliktu. Na jeden wieczór w roku centrum Sofii staje się sceną zarezerwowaną tylko dla Unii i jej sympatyków, a wrażenie hermetyzmu jest potęgowane przez celowe zamykanie ulic na trasie przemarszu, nieproporcjonalną do rozmiarów marszu liczbę funkcjonariuszy policji oraz niepokój widoczny na twarzach osób siedzących w ogródkach restauracji. W ramach ulicznego widowiska grupa może zamanifestować własną widzialność, wypowiedzieć postulaty, a po skończonym rytuale powrócić do codziennych, małych walk w granicach prawa. Ponieważ na marszu kładzie się cieniem jego potencjalna delegalizacja, organizatorzy wyjątkowo dbają o zgodność scenariusza z prawem i ogólne dobre wrażenie. Jak słusznie przypomina Kuligowski (2012), już Ralph Dahrendorf zauważył, że istotą demokracji jest organizowanie konfliktu i życie z konfliktem. Rytuał, którego pożywką są starannie wyselekcjonowane, odpowiednio wieloznaczne i ogólne symbole (warto wspomnieć, że wszystkie flagi inne niż bułgarska rozdali członkowie organizacji – pozwoliło to na większą kontrolę), tworzą solidarność wśród na co dzień często skłóconych środowisk.

Oficjalny start pochodu zakłócili dwaj urzędnicy wysłani przez władze miasta, oznajmiający przerwanie wydarzenia. Na scenie pojawił się Zwezdomir Andronow, lider organizacji, który ewidentnie przygotował się również na taki scenariusz, zgłaszając w ratuszu trzy marsze związane kolejno z tematem Macedonii, wysokich cen prądu i wojny. Każdy uczestnik miał sam zadecydować, do którego z protestów dołączy. Następnie wszystkie wydarzenia miały połączyć się pod domem generała. Ogłaszając nowy plan, Andronow nie krył emocji:

> W rzeczywistości to oni nie przestrzegają aż dwóch wyroków sądowych, ale dla nich to nie problem, oni wiedzą, że naruszyli prawo, ale żyjemy w państwie, gdzie prawo pisze się na korzyść tych, którzy nas gniotą, którzy gniotą bułgarskość. […] Wiem, że nie tak wyobrażaliście sobie dostojne wydarzenie ku czci wielkiego Bułgara. Ale takie są warunki, to ci, którzy w tej chwili wciskają nam tę wymyśloną, niezgodną z prawem decyzję… Chcą, żebyśmy się wkurzyli i zrezygnowali z Marszu w przyszłości. Ale za rok i za kolejny rok będziemy tutaj. Generał Christo Łukow! (obserwacja uczestnicząca, 12.02.2022)

Zwezdomir Andronow

Zwezdomir Andronow to postać, której głosu udziela między innymi publiczne radio bułgarskie, regularnie pojawia się również w programach telewizyjnych (Андронов, 2019; Тенев & Андронов, 2021). Andronow ucieleśnia ideał nie tylko modelowego członka organizacji, ale i ciała nowoczesnego w ogóle – z pewnością spełnia warunki definicyjne „normalnego" mężczyzny nowoczesnego, o którym teoretyk postmodernizmu Zygmunt Bauman pisze, że musiał nadawać się do roli robotnika i żołnierza (Bauman, 2006). Wydaje się również, że można uznać go za reprezentanta męskości hegemonicznej w rozumieniu badaczki męskości Raewyn Connell. Chodzi o rodzaj realizowania męskości poprzez praktyki konstytuujące władzę nad kobietami i innymi, niehegemonicznymi męskościami (Connell, 2013). Tego rodzaju męskość realizuje się poprzez hierarchię, często przemoc i strach. Podczas marszu Andronow ubrany był w ten sam mundur, co inni członkowie BUN, nosił go jednak z widocznym namaszczeniem, z absolutną samokontrolą. Kategoria nowoczesności w odniesieniu do jego wizerunku zaciekawiła mnie również z powodu powołania się na nią przez samego lidera BUN, choć mam wrażenie, że posługując się używaną przeze mnie terminologią, należałoby „nowoczesność" w jego przemówieniu kończącym całe wydarzenie zamienić na „ponowoczesność":

> W tych czasach podkreślamy granicę, która staje się coraz ważniejsza – granicę pomiędzy normalnością a nowoczesnością. Nowoczesność ma coraz bardziej negatywne

> konotacje, a żaden zwykły człowiek nie chce, żeby on i jego rodzina stali się ofiarami nowoczesnej propagandy komunistycznych wpływów, eurodyktatury, nikt nie chce złożyć się w ofierze za Azjatów i Afrykanów (obserwacja uczestnicząca, 12.02.2022).

Obserwując Andronowa podczas Marszu Łukowa 2022, trudno było mi powstrzymać się od skojarzeń z Foucaultowską władzą skoncentrowaną na ciele jako maszynie, tresurze do doskonałości, opisywanej w kontekście wspomnianej już nowoczesności (Foucault, 2000). Zgodnie z promowaną przez Andronowa ideologią jedną z funkcji ciała nacjonalisty jest bycie narzędziem nowej, lepszej Bułgarii, stąd niezwykła dbałość o jego sprawność i zdrowie, rozumiane w przeszłości bardziej jako zdolność do obrony ojczyzny, obecnie – zdolność psychofizyczna do reprodukcji celem walki z kryzysem demograficznym i migracją. W analizie jego kreacji nasuwa się również kategoria Foucaultowskiej rządomyślności (Foucault, 2000, s. 183) rozumiana jako techniki i procedury służące władzy (bio)politycznej, zwłaszcza w kontekście kontroli narodzin, wzmacniania haseł o stymulowaniu narodzin, „bułgarskości" bułgarskich rodzin, adopcji bułgarskich dzieci jedynie przez Bułgarów, psychiatryzacji LGBT i zwalczania ideologii gender – motywach, które często pojawiają się w mediach organizacji. Koresponduje to z artykułem Betul Eksi i Elizabeth A. Wood zatytułowanym *Right-wing populism as gendered performance: Janus-faced masculinity in the leadership of Vladimir Putin and Recep T. Erdogan*. Autorki, analizując wizerunki obu przywódców, zwracają uwagę na powtarzający się schemat kreacji męskich liderów ruchów prawicowych (Eksi & Wood, 2019). Budowanie wizerunku lidera oznacza skupienie się na kreowaniu obrazu politycznej męskości, która daje władzę osobistą wykraczającą poza instytucjonalne kompetencje tych polityków. Fundamentem wizerunku jest zazwyczaj wykazanie pochodzenia danego bohatera z klasy pracującej; następnie, już po konsolidacji władzy, wchodzi on w rolę ojcowską, konserwatywny gender i paradygmat atakowania męskości przeciwników. Jak piszą autorki, kluczowy jest wizerunek „outsiders-yet--insiders, bad-boys-yet-good-fathers", który to jednocześnie utwierdza stereotypowe normy i je przekracza, pokazując, że lider jest jednocześnie taki sam i różny od innych, przy czym jego odmienność zawsze nacechowana jest pozytywnie (w przypadku Andronowa chociażby poprzez reżim ciała i ducha, jego charakterystyczną odmienność, natchnioną ekspresję, cielesny ascetyzm i pełną samokontrolę). Budując osobowość opartą na patriarchalnym wzorcu dobrego ojca, wpisują się w archetyp dobrze znany kręgom konserwatywnym – archetyp ojca narodu, w realiach bułgarskich również archetyp apostoła budzącego naród i prowadzącego go do walki o lepsze jutro (Christo Botew, ale też Wasyl Lewski, funkcjonujący jako bułgarski Jezus). Spójny wizerunek Zwezdomira Andronowa, płomiennego, drobnego mężczyzny z charyzmą

i zapałem antyestablishmentowym, umiejącego agresywnie wykrzyczeć swoje niezadowolenie z wizyty przedstawicieli urzędu miasta, a jednocześnie wysportowanego młodego Bułgara, pozwala mu grać na tym samym polu, w którym autorki lokują grę Władimira Putina fotografującego się raz z dziećmi, a innym razem półnago na koniu. Tam, gdzie Putin i Recep Tayyip Erdoğan wykorzystują maczystowską męskość, Andronow wpisuje się w tradycyjny ideał Wasyla Lewskiego – ideowego bojownika o wolność, którego męskość jest wizualnie wyciszona, ale wciąż silnie obecna w wymiarze duchowym. To kreacja-protest przeciwko ponowoczesnemu ekscesowi i przesadzie, protest spójny z niezgodą na globalizację, która leży u podstaw tożsamości nacjonalistów. Pełna charyzmy postać Andronowa uosabia ten sprzeciw i, posługując się słowami Zygmunta Baumana, „w swym najgłębszym znaczeniu […] przekazuje nieokreślony, kapryśny i autonomiczny charakter świata i jego spraw, brak centrum, brak pulpitu operatora, zespołu dyrektorów i biura zarządu" (Bauman, 2006). Nacjonalizm wykorzystuje niedookreśloność sił ponadnarodowych, podejrzany interes i brak instytucjonalnego umocowania, ukazując wszystko, co poza narodem, jako niebezpieczne, i proponując jasną, opartą na tradycyjnej męskości alternatywę, prawdziwą, pełną miłości wspólnotę, którą sytuuje w opozycji do dzikiego rynku późnego kapitalizmu, gdzie każdy musi liczyć tylko na siebie.

Trzy Marsze Łukowa

Zgodnie z wymogiem ratusza Marsz Łukowa podzielił się na trzy kolumny. Późniejsze artykuły w mediach nacjonalistycznych przekuły to w sukces, pisząc nie o jednym, lecz trzech Marszach Łukowa. Grupa Andronowa, którą wybrałam, skierowała się w stronę cerkwi Świętej Niedzieli (*Света Неделя*), kojarzonej z najkrwawszym zamachem terrorystycznym w Bułgarii, przeprowadzonym w 1925 roku przez Bułgarską Partię Komunistyczną[6]. Pozostałe dwa marsze udały się w kierunku placu Eutymiusza Tyrnowskiego i placu Sławejkowa. Wśród uczestników dominowały pesymistyczno-agresywne nastroje, byli oni rozwścieczeni decyzją miasta. Idąc bulwarem Witoszy, zaczęli śpiewać pieśń narodową, skandowano również hasła takie, jak „Generał Christo Łukow" (*Генерал Христо Луков*), „Dla Bułgarii – wolność albo śmierć" (*За България – сводода или смърт*), „Bułgaria kroczy drogą nacjonalistyczną, wszyscy komuniści pod sąd" (*България поема по национален път, всички комунисти на съд, на съд, на съд*) a przez kilka minut wielu uczestników wykonywało salut rzymski. Pod

6 Celem ataku był car Borys III, który jednak zamach przeżył. Zginęło ponad dwieście osób, a w odpowiedzi na atak rząd Aleksandyra Cankowa wprowadził stan wojenny i nasilił represje przeciwko komunistom.

cerkwią Świętej Niedzieli uczestnicy zgromadzili się w półkolu, tworząc prowizoryczną scenę dla Andronowa, który przemawiał przez megafon. W tle grała głośna muzyka z pobliskiej restauracji, tworząc tragikomiczny podkład do płomiennego przemówienia nacjonalisty. Następnie demonstracja ruszyła dalej, już pod dom Łukowa, skandując hasło „Mezja–Tracja–Macedonia”[7] (*Мизия–Тракия–Македония*). Droga prowadziła przez kluczowe miejsca Sofii, m.in. obok budynku Zgromadzenia Narodowego. Wszystkie ulice były puste. Mniej więcej w połowie trasy z jednej z bram wybiegło kilka aktywistek należących m.in. do Mobilizacji Feministycznych. Krzyczały „Nie dla nazizmu, nie dla Marszu Łukowa” (*Не на нацизма, не на Луковмарш*), jednak zostały błyskawicznie spacyfikowane przez policję. Ostatni postój, już pod domem generała Łukowa, stworzył kolejną okazję do oszacowania liczebności tłumu. Do końca dotrwało około dwustu osób, zdecydowanie więcej mężczyzn, kobiety pojawiały się sporadycznie, zaś zakres wiekowy uczestników określiłabym na 12–70 lat. Przemawiało trzech mężczyzn, zapalono pochodnie, które wręczono pierwszym pięciu–sześciu rzędom mężczyzn z tłumu, uroczyście złożono kwiaty i wieńce pod tablicą upamiętniającą Łukowa. Następnie poproszono uczestników o uklęknięcie i minutę ciszy, podczas której odpalono czerwone race. Tę część wydarzenia relacjonowała grupka około piętnastu dziennikarzy. Po ostatnich podziękowaniach i pożegnaniach uczestnicy udali się na świętowanie do siedziby Unii. Ze względu na ograniczenie miejsca nie przedstawię w niniejszym tekście analizy przemówień wygłoszonych na Marszu Łukowa 2022. Chociaż oficjalny przekaz marszu jest skrupulatnie kontrolowany, obecność na wydarzeniu pozwoliła mi zrozumieć, w moim odczuciu, prawdziwą narrację aktywistów Unii. To opowieść pełna złości, resentymentu i urażonej godności wobec Zachodu, skrajnie antykolonialna, pielęgnująca nie tylko retroutopię, ale także, co znacznie bardziej niebezpieczne, swój własny projekt pozytywny – państwa opiekuńczego, narodowego, etniczności opartej na protobułgarskości.

Marsz Anty-Łukow

Demonstracja przeciwko Marszowi Łukowa, przezywana przez uczestników Anty-Łukowem (*Антилуков*), to cykliczne wydarzenie w kalendarzu Mobilizacji Feministycznych, które od 2017 roku odbywa się pod hasłem „Bez nazistów na naszych ulicach” (*Без нацисти по улиците ни*) (Antifa Bulgaria / Антифа България, b.d.; Феминистки мобилизации /

[7] Hasło nawiązuje do zakresu granic Bułgarii wyznaczonych w traktacie podpisanym w San Stefano – zdaniem nacjonalistów był to pełen kształt państwa etnicznego.

Feminist Mobilisations, b.d.; *Феминистки мобилизации* | *Feminist Mobilisations*, b.d.). W 2022 roku oficjalnym organizatorem marszu nie były, jak w 2021 roku, Mobilizacje Feministyczne, ale Antifa. Pozwalam sobie jednak traktować Mobilizacje Feministyczne jako ważny element tego marszu, ponieważ kolektyw był jego współorganizatorem rok wcześniej (nie odgrywał tej roli oficjalnie w 2022 roku z powodu wewnętrznych problemów komunikacyjnych i organizacyjnych między grupami), a także ze względu na to, że członkinie brały czynny udział w proteście, publikowały i rozprzestrzeniały informację o nim, jak również – co wynika z wywiadu, który przeprowadziłam z Kateriną Petrową – kontrmanifestacje są od lat konstytutywnym wydarzeniem dla kolektywu oraz jego członkiń i członków.

Ze względu na charakter demonstracji atmosfera wydarzenia całkowicie różniła się od innych protestów kolektywu. Od godzin porannych całe centrum Sofii było przygotowane na przemarsze i liczni członkowie/funkcjonariusze służb mundurowych pojawiali się w centralnej części miasta. Demonstranci mijali budynek pełniący funkcję siedziby Regionalnego Muzeum Historycznego, następnie z bulwaru Marii Luizy (*бул. Мария Луиза*) skręcili w stronę Largo (*Ларго*) – dawnego Domu Partii, by pod nim odpalić tęczowe race i przejść „żółtą kostką”[8] w stronę gmachu Sądu Najwyższego. Protestowi towarzyszyła głośna muzyka elektroniczna i punkowa, a skandowane okrzyki pojawiały się o wiele częściej niż transparenty: „Nie dla faszyzmu, nie dla Marszu Łukowa” (*Не на фашизма, не на Луковмарш*), „Solidarność między ludźmi jest naszą bronią przeciwko nienawiści” (*Солидарността между хората е нашето оръжие срещу омразата*), „Nazizm nie jest opinią, a przestępstwem” (*Нацизма не е мнение а престъпление*). Na wydarzeniu Facebookowym demonstracji celowo została ukryta możliwość sprawdzenia, kto zadeklarował chęć uczestnictwa (Antifa Bulgaria / Антифа България, b.d.). Decyzja ta została podjęta ze względu na bezpieczeństwo i w celu ochrony przed ewentualnymi atakami ze strony skrajnej prawicy. Sądzę, że także z tego powodu wiele osób uczestniczących nie miało ze sobą transparentów. W demonstracji wzięły udział grupy zagraniczne wspierające inicjatywę antyfaszystowaską, np. Accept Romania (rumuńska organizacja zajmująca się prawami i widocznością osób ze społeczności LGBTQIA+) oraz organizator bukaresztańskiego Marszu Równości.

[8] Żółta kostka (*жълтите павета*) – charakterystyczna cecha centrum Sofii wyłożonego kostką brukową o żółtawym zabarwieniu pochodzącą z początku XX wieku, przywiezioną z Austro-Węgier. Jest to znak rozpoznawczy stolicy; ze względu na centralne położenie na mapie Sofii to w tym miejscu najczęściej odbywają się protesty i kluczowe demonstracje.

Po zakończonym około godziny 14 proteście, wieczorem na trasie Marszu Łukowa odbyła się wspomniana już blokada antyfaszystowska, ostatecznie nieudana ze względu na interwencję policji. Przy ulicy Rakowskiego, którą przechodziła jedna część marszu, pojawili się kontrmanifestujący z banerem „NO PASARAN", odwołującym się do transnarodowego hasła antyfaszystów, a mającym korzenie w słowach wypowiedzianych przez baskijską polityczkę komunistyczną Dolores Ibarruri podczas jednego z wieców w czasie wojny domowej w Hiszpanii. Wpisanie się członkiń Mobilizacji Feministycznych w tradycję antyfaszystowską jest znaczące dla tożsamości grupy, a jedna z moich rozmówczyń należących do organizacji wskazuje w wywiadzie, że Anty-Łukow jest dla niej najbardziej emocjonującym dniem w roku. Spotkanie w trakcie blokady grup po dwóch przeciwnych stronach było znaczące, ponieważ, podobnie jak w przypadku poprzednich akcji, m.in. konfrontacji z 25 listopada 2021 roku, policja interweniowała w sposób, który grupie Bułgarskiej Unii Nacjonalistycznej pozwolił na działanie, a grupom lewicowym przeszkodził. Kontrmanifestujący[9] zostali zmuszeni do zmiany pozycji, by uczestnicy Marszu Łukowa mogli kontynuować swój przemarsz. Istotnym aspektem sporu między grupami jest osobisty stosunek członkiń do osób wspierających skrajną prawicę bądź uczestniczących w Marszu Łukowa. Jedna z moich rozmówczyń opowiedziała, jak po Anty-Łukowie wdała się w agresywny konflikt słowny z uczestnikiem przemarszu. Została zmuszona przez policję do odejścia z powodu kłótni z jednym z uczestników, co może wskazywać na stronniczą interwencję[10]. Jak podkreśliła w rozmowie, bardziej niż osoby biorące aktywny udział w takich wydarzeniach złości ją władza, która pozwala na tego typu manifestacje polityczne. Inna moja rozmówczyni wyraziła przekonanie, że osobom propagującym szkodliwe społecznie poglądy należałoby odebrać platformy do wyrażania opinii.

Akcje protestacyjne organizowane przez Mobilizacje Feministyczne albo uznawane przez nie za ważne ze względów tożsamościowych charakteryzują się przede wszystkim próbą zachowania proporcji między przestrzenią dla aktywistek i dla osób, których sprawę się wspiera. W zależności od okoliczności inicjatywy mają charakter nacechowany powagą i skupieniem (Dzień Eliminacji Przemocy wobec Kobiet), inne są bardziej wesołe i pełne ekscytacji, radości z oporu, ale też i złości (Anty-Łukow). Praktyki dyskursywne, realizowane

[9] Zajście miało miejsce w trakcie Marszu Łukowa, uczestnicy nie są znani, jednak słyszalna na nagraniu narracja wskazuje na ich przynależność do grup związanych z Antifą i innymi lewicowymi społecznościami sofijskimi.

[10] Interwencji tej nie mogę zakwalifikować jako czynnego wsparcia Marszu Łukowa, ponieważ wymagałoby to aktywnych badań nad postawą bułgarskiej policji, jednak jej działania są systemowe i niezaprzeczalnie umożliwiają organizacjom skrajnie prawicowym ich działalność.

w okrzykach i na transparentach, opierają się na hasłach nawiązujących do rewolucji. Jednocześnie odznaczają się wysokim poziomem przygotowania merytorycznego, co można zaobserwować w trakcie wizyt uczestniczek Mobilizacji Feministycznych w mediach. Łącząc praktyki dyskursywne kolektywu z ich działalnością spoza obszaru protestu, warto zwrócić uwagę na wielopoziomową aktywność społeczno-polityczną i konkretny plan działań mających na celu polepszenie warunków życia w Bułgarii – często pojawiające się wobec protestujących zarzuty o brak postulatów politycznych nie miałyby w tym przypadku podstaw. Aktywizm Mobilizacji Feministycznych polega na wykorzystywaniu różnego rodzaju praktyk dyskursywnych, z których wyłania się obraz organizacji skupionej na etyce troski i poetyce buntu. Bunt wobec patriarchatu, systemu kapitalistycznego oraz hierarchii płciowej i etnicznej połączony jest z narracją o opiece (kategoria care), sile grupy i nieustępliwości w walce. Ciało pojawiające się na proteście jest jednocześnie ciałem silnym i kruchym, głośnym i przestraszonym, ale to wspólnota „oporu słabych", jak polska feministka i filozofka Ewa Majewska nazywa osoby, które wykonują bunt nieheroiczny, jest konstytutywna dla Mobilizacji Feministycznych (Majewska, 2016). O kruchości ciał prekarnych pisze Judith Butler w *Zapiskach o performatywnej teorii zgromadzeń* (Butler, 2016), a na gruncie polskim, analizując kapitalizowanie wizerunku protestów, Marcin Stachowicz (2017). Członkinie bowiem podejmują działania ryzykowne i obciążające psychicznie oraz fizycznie, skupiają wokół siebie osoby zarówno takie, które pojawią się na proteście, jak i takie, które nie będą w stanie tego zrobić. Zamiast aktywnego uczestnictwa mogą za to obejrzeć film i o nim podyskutować w grupie albo przeczytać w ramach klubu czytelniczego krótki (specjalnie przetłumaczony na potrzeby spotkania) esej, albo spotkać się, by porozmawiać o ideach czy przyziemnych problemach.

Kategoria sprzeciwu

Zarówno Marsz Łukowa, jak i Anty-Łukow zdradzają wspólną dla Bułgarskiej Unii Nacjonalistycznej i Mobilizacji Feministycznych niechęć do późnego, neoliberalnego agresywnego kapitalizmu sprzyjającego słabnięciu instytucji państwowych. Aktywistki Mobilizacji Feministycznych, a także aktywiści Bułgarskiej Unii Nacjonalistycznej w różnych wypowiedziach podkreślają, że jest to ustrój działający na korzyść wąskiej grupy uprzywilejowanych, prowadzący do prekaryzacji na niespotykaną dotąd skalę (choć do opisu używamy w niniejszej pracy języka charakterystycznego dla lewicy). Wspólne dla obydwu organizacji jest również rozwiązanie,

które upatrują w – odmiennie rozumianej – wspólnotowości, trosce i opiekuńczości państwa. Zarówno nacjonaliści, jak i feministki propagują przywrócenie silnych więzi społecznych, co przeciwstawiają anomii charakteryzującej późnokapitalistyczne społeczeństwa Zachodu. Potocznie rozumiany Zachód badane przez nas organizacje również postrzegają w podobny sposób. Z jednej strony są przeciwne kolonialnemu spojrzeniu na Bałkany, z drugiej zaś wskazują na konstruktywne rozwiązania z krajów Europy Zachodniej, szukając kontaktów z podobnymi ugrupowaniami działającymi za granicą. Obie organizacje posługują się ponadto językiem emocji, mówią o złości, poczuciu urażonej godności i dumy.

Marsz Łukowa i Anty-Łukow to ciekawe przykłady negocjacji prawa do protestu w przestrzeni miejskiej, rozumianego zarówno dosłownie (batalia prawna BUN w sprawie organizacji Marszu oraz wykorzystanie luki w prawie i przeprowadzenie trzech Marszów), jak i symbolicznie (usunięcie demonstrujących osób aktywistycznych z drogi przemarszu nacjonalistów). Również identyfikacja wizualna obu protestów wskazuje na ciągły dialog ugrupowań, co szczególnie dobitnie ilustruje użycie przeczeń („Nie dla nazistów na naszych ulicach"). Chociaż oba wydarzenia próbowały wykorzystać przestrzeń publiczną do swoich celów, ostatecznie to Marsz Łukowa, za przyzwoleniem policji, przeszedł głównymi ulicami Sofii. Początkowe niepowodzenie, a więc konieczność przeprowadzenia trzech marszów zdążających w kierunku domu generała Łukowa, udało się nacjonalistom przekuć w symbol represji i połączyć z planem narodowym poprzez wybór cerkwi Świętej Niedzieli jako miejsca rozpoczęcia jednego z mniejszych pochodów. Znaczący jest również udział wielu jednostek policyjnych oraz ogólna atmosfera strachu, która spowodowała, że podczas Marszu Łukowa, w przeciwieństwie do kontrdemonstracji środowisk feministycznych, na ulicach nie było żadnych, nawet przypadkowych, przechodniów. Biorąc pod uwagę autorskie badania będące podstawą niniejszego artykułu (zaznaczyć należy, że nie ograniczały się one do manifestacji z lutego 2022 roku), we współczesnej Sofii w sporze o Butlerowskie performatywne prawo do pojawiania się (Butler, 2016) zdają się wygrywać narodowcy. Na ich korzyść działa zarówno policja, jak i budząca grozę aparycja, a także zachowania aktywistów (wystarczy wspomnieć o salucie rzymskim na najpopularniejszym w Sofii bulwarze Witoszy). Warto przypomnieć, że pomimo rezolucji Parlamentu Europejskiego nawołującej do delegalizacji wydarzenia i ukarania jego organizatorów bułgarskie sądy orzekły o ich pełnej legalności. Wskazane przez nas podobieństwa pomiędzy grupami pokazują, że w badaniach nad aktywizmem potrzebna jest zmiana paradygmatu. Do opisu Bułgarskiej Unii Nacjonalistycznej nie wystarczy już bowiem łatka nowej skrajnej prawicy, niemożliwa jest też (na skutek decyzji sądu) kategoryzacja za pomocą pojęcia ideologii prawnie zabronionych. Podobnie trudno jest sprowadzić działalność młodego kolektywu

Mobilizacje Feministyczne do klasycznie, czyli liberalnie, rozumianej kategorii feminizmu – to organizacja działająca intersekcjonalnie, a więc na wielu polach, co zdradza przekonanie pokoleń feministek, że wszystko jest polityczne. Zarówno Mobilizacje Feministyczne, jak i Bułgarska Unia Nacjonalistyczna to organizacje zagospodarowujące nastroje antykapitalistyczne charakterystyczne dla młodego pokolenia dorastającego już w czasach agresywnego kapitalizmu neoliberalnego. Aktywiści i aktywistki badanych przez nas grup sukcesywnie przesuwają tak zwane okno Overtona, pozwalając z jednej strony na, wartościowane przez nas pozytywnie, bardziej kompleksowe podejście do równości kobiet i mężczyzn, a z drugiej na – wartościowaną przez nas negatywnie – normalizację dyskursu skrajnej prawicy. Fenomeny współczesnego aktywizmu bułgarskiego naszym zdaniem najlepiej opisywać przy wykorzystaniu badań jakościowych, dlatego widzimy możliwość i sens dalszych analiz działań konkretnych organizacji (takich jak LewFem – aktywistyczna organizacja feministyczna skupiająca się na debacie w środowisku lewicowym czy Kubratowa Młodzież – młodzieżówka nacjonalistyczna). Za niezwykle funkcjonalne na tym polu badawczym uważamy również badania terenowe, włączające historię mówiącą, dotyczące ingerencji ugrupowań aktywistycznych w przestrzeń publiczną Bułgarii.

Bibliografia

Antifa Bulgaria/ Антифа България. (b.d.). *Протест: Без нацисти по улиците ни! 2022 г.* [Wydarzenie na Facebooku]. Facebook. https://www.facebook.com/events/1241646839662141

Bauman, Z. (2006). *Globalizacja: I co z tego dla ludzi wynika* (E. Klekot, Tłum.). Państwowy Instytut Wydawniczy.

Butler, J. (2016). *Zapiski o performatywnej teorii zgromadzeń* (J. Bednarek, Tłum.). Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Connell, R. (2013). *Socjologia płci: Płeć w ujęciu globalnym* (O. Siara, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Drzewiecka, E. (2009). „Bułgarski Chrystus"? Obraz Wasyla Lewskiego w kulturze bułgarskiej XX wieku. W S. Sochacki & H. Stys (Red.), *Bałkany w XX i XXI wieku: Historia, polityka, kultura: Materiały z konferencji „Poznać Bałkany", Toruń, 29 maja 2009 roku* (ss. 160–163). Interdyscyplinarne Koło Naukowe Doktorantów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Eksi, B., & Wood, E. A. (2019). Right-wing populism as gendered performance: Janus-faced masculinity in the leadership of Vladimir Putin and Recep T. Erdogan. *Theory and Society*, *48*(5), 733–751. https://doi.org/10.1007/s11186-019-09363-3

Foucault, M. (2000). *Filozofia, historia, polityka: Wybór pism* (D. Leszczyński & L. Rasiński, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kuligowski, W. (2012). Od „rytuałów buntu” do „etnografii wojującej”: Kategoria sprzeciwu w teorii antropologicznej. W W. Kuligowski & A. Pomieciński (Red.), *Oblicza buntu: Praktyki i teorie sprzeciwu w kulturze współczesnej* (ss. 19–43). Wydawnictwo Poznańskie.

Majewska, E. (2016, listopad 10). Słaby opór i siła bezsilnych: #Czarnyprotest kobiet w Polsce 2016. *Praktyka Teoretyczna*. https://www.praktykateoretyczna.pl/artykuly/ewa-majewska-saby-opor-i-sia-bezsilnych-czarnyprotest-kobiet-w-polsce-2016/

News.bg. (2022, luty 13). *Израелското посолство у нас осъжда „Луковмарш”*. Pobrano 13 lutego 2023, z https://news.bg/politics/izraelskoto-posolstvo-u-nas-osazhda-lukovmarsh.html

Stachowicz, M. (2017). Kruche ciała: O widzialności ciała politycznego. *Widok: Teorie i Praktyki Kultury Wizualnej*, *2017*(17), 1–19. https://doi.org/10.36854/widok/2017.17.638

Администратор. (2021, luty 3). *Проведе се последното заседание на съда по делото за забрана на БНС*. Български Национален Съюз. Pobrano 13 lutego 2023, z https://bgns.net/%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%BE-%D0%B1%D0%BD%D1%81-3/

Андронов, З. (2019, kwiecień 22). *Какви са целите на новия съюз на крайнодесните „Крепост Европа”?* [Video]. bTV Новините. Pobrano 13 lutego 2023, z https://btvnovinite.bg/predavania/lice-v-lice/kakvi-sa-celite-na-novija-sajuz-na-krajnodesnite-krepost-evropa.html

Андронов, З., & Димитров, П. (2021). *20 години Български Национален Съюз*. Перо и меч.

Външно: Предприехме всички възможни мерки да спрем Луковмарш. (2022, luty 12). 24 часа. Pobrano 13 lutego 2023, z https://www.24chasa.bg/bulgaria/article/10868591

Еленков, И. (1998). *Родно и дясно: Принос към историята на несбъднатия „десен проект” в България от времето между двете световни войни*. Издателство ЛИК.

„Продължаваме промяната”, БСП и ДПС са против провеждането на „Луковмарш”. (2022, luty 11). Свободна Европа. Pobrano 13 lutego 2023, z https://www.svobodnaevropa.bg/a/31698822.html

Русия нахока България за „Луковмарш” с две седмици закъснение. (2022, luty 25). bTV Новините. Pobrano 13 lutego 2023, z https://btvnovinite.bg/svetut/rusija-nahoka-balgarija-za-neonacizma.html

Символи. (2020, luty 11). Български Национален Съюз. Pobrano 13 lutego 2023, z https://bgns.net/%d1%81%d0%b8%d0%bc%d0%b2%d0%be%d0%bb%d0%b8/

Тенев, Д., & Андронов, З. (2021, luty 19). *Лидерът на БНС Звездомир Андронов: Властта е сляпа с лявото око за опасността от крайнолевите формирования*. БНР Радио Стара Загора. Pobrano 13 lutego 2023, z https://bnr.bg/starazagora/post/101424683/liderat-na-bns-zvezdomir-andronov-vlastta-e-slapa-s-lavoto-oko-za-opasnostta-ot-krainolevite-formirovania

Феминистки мобилизации / Feminist Mobilisations. (b.d.). *Black Lives Matter and Roma Solidarity Protest!* [Wydarzenie na Facebooku]. Facebook. Pobrano 13 lutego 2023, z https://www.facebook.com/events/1130524033992713?acontext=%7B%22event_action_history%22%3A%5B%7B%22surface%22%3A%22page%22%7D%5D%7D

Феминистки мобилизации | Feminist Mobilisations. (b.d.). Femmobi.com. Pobrano 13 lutego 2023, z https://www.femmobi.com/

Често задавани въпроси. (2018, sierpień 8). Български Национален Съюз. Pobrano 13 lutego 2023, z https://bgns.net/често-задавани-въпроси/

Bibliography (Transliteration)

Administrator. (2021, February 3). *Provede se poslednoto zasedanie na sŭda po deloto za zabrana na BNS*. Bŭlgarski Natsionalen Sŭiuz. Retrieved February 13, 2023, from https://bgns.net/%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%BE-%D0%B1%D0%BD%D1%81-3/

Andronov, Z. (2019, April 22). *Kakvi sa tselite na noviia sŭiuz na kraĭnodesnite "Krepost Evropa?"* [Video]. bTV Novinite. Retrieved February 13, 2023, from https://btvnovinite.bg/predavania/lice-v-lice/kakvi-sa-celite-na-novija-sajuz-na-krajnodesnite-krepost-evropa.html

Andronov, Z., & Dimitrov, P. (2021). *20 godini Bŭlgarski Natsionalen Sŭiuz*. Pero i mech.

Antifa Bulgaria/ Antifa Bŭlgariia. (n.d.). *Protest: Bez natsisti po ulitsite ni! 2022 g.* [Facebook event]. Facebook. Retrieved February 13, 2023, from https://www.facebook.com/events/1241646839662141

Bauman, Z. (2006). *Globalizacja: I co z tego dla ludzi wynika* (E. Klekot, Trans.). Państwowy Instytut Wydawniczy.

Butler, J. (2016). *Zapiski o performatywnej teorii zgromadzeń* (J. Bednarek, Trans.). Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Chesto zadavani vŭprosi. (2018, August 8). Bŭlgarski Natsionalen Sŭiuz. Retrieved February 13, 2023, from https://bgns.net/често-задавани-въпроси/

Connell, R. (2013). *Socjologia płci: Płeć w ujęciu globalnym* (O. Siara, Trans.). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Drzewiecka, E. (2009). "Bułgarski Chrystus"? Obraz Wasyla Lewskiego w kulturze bułgarskiej XX wieku. In S. Sochacki & H. Stys (Eds.), *Bałkany w XX i XXI wieku: Historia, polityka, kultura: Materiały z konferencji "Poznać Bałkany", Toruń, 29 maja 2009 roku* (pp. 160–163). Interdyscyplinarne Koło Naukowe Doktorantów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Eksi, B., & Wood, E. A. (2019). Right-wing populism as gendered performance: Janus-faced masculinity in the leadership of Vladimir Putin and Recep T. Erdogan. *Theory and Society*, *48*(5), 733–751. https://doi.org/10.1007/s11186-019-09363-3

Elenkov, I. (1998). *Rodno i diasno: Prinos kŭm istoriiata na nesbŭdnatiia "desen proekt" v Bŭlgariia ot vremeto mezhdu dvete svetovni voĭni*. Izdatelstvo LIK.

Feministki mobilizatsii / Feminist Mobilisations. (n.d.). *Black Lives Matter and Roma Solidarity Protest!* [Facebook event]. Facebook. Retrieved February 13, 2023, from https://www.facebook.com/events/1130524033992713?acontext=%7B%22event_action_history%22%3A%5B%7B%22surface%22%3A%22page%22%7D%5D%7D

Feministki mobilizatsii | Feminist Mobilisations. (n.d.). Femmobi.com. Retrieved February 13, 2023, from https://www.femmobi.com/

Foucault, M. (2000). *Filozofia, historia, polityka: Wybór pism* (D. Leszczyński & L. Rasiński, Trans.). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kuligowski, W. (2012). Od "rytuałów buntu" do "etnografii wojującej": Kategoria sprzeciwu w teorii antropologicznej. In W. Kuligowski & A. Pomieciński (Eds.), *Oblicza buntu: Praktyki i teorie sprzeciwu w kulturze współczesnej* (pp. 19–43). Wydawnictwo Poznańskie.

Majewska, E. (2016, November 10). Słaby opór i siła bezsilnych: #Czarnyprotest kobiet w Polsce 2016. *Praktyka Teoretyczna*. https://www.praktykateoretyczna.pl/artykuly/ewa-majewska-saby-opor-i-sia-bezsilnych-czarnyprotest-kobiet-w-polsce-2016/

News.bg. (2022, *February 13). Izraelskoto posolstvo u nas osŭzhda "Lukovmarsh"*. Retrieved February 13, 2023, from https://news.bg/politics/izraelskoto-posolstvo-u-nas-osazhda-lukovmarsh.html

"Prodŭlzhavame promianata", BSP i DPS sa protiv provezhdaneto na "Lukovmarsh". (2022, February 11). Svobodna Evropa. Retrieved February 13, 2023, from https://www.svobodnaevropa.bg/a/31698822.html

Rusiia nakhoka Bŭlgariia za "Lukovmarsh" s dve sedmitsi zakŭsnenie. (2022, February 25). bTV Novinite. Retrieved February 13, 2023, from https://btvnovinite.bg/svetut/rusija-nahoka-balgarija-za-neonacizma.html

Simvoli. (2020, February 11). Bŭlgarski Natsionalen Sŭiuz. Retrieved February 13, 2023, from https://bgns.net/%d1%81%d0%b8%d0%bc%d0%b2%d0%be%d0%bb%d0%b8/

Stachowicz, M. (2017). Kruche ciała: O widzialności ciała politycznego. *Widok: Teorie i Praktyki Kultury Wizualnej*, *2017*(17), 1–19. https://doi.org/10.36854/widok/2017.17.638

Tenev, D., & Andronov, Z. (2021, February 19). *Liderŭt na BNS Zvezdomir Andronov: Vlastta e sliapa s liavoto oko za opasnostta ot kraĭnolevite formirovaniia*. BNR Radio Stara Zagora. Retrieved February 13, 2023, from https://bnr.bg/starazagora/post/101424683/liderat-na-bns-zvezdomir-andronov-vlastta-e-slapa-s-lavoto-oko-za-opasnostta-ot-krainolevite-formirovania

Vŭnshno: Predpriekhme vsichki vŭzmozhni merki da sprem Lukovmarsh. (2022, February 12). 24chasa. Retrieved February 13, 2023, from https://www.24chasa.bg/bulgaria/article/10868591

Public Demonstrations in Bulgaria and the Faces of Bulgarian Activism Today: A Case Study of the 2022 Lukov March and a Counter-Demonstration Organised by Feminist Mobilisations

This article is a case study of the 2022 Lukov March and a counter-demonstration to this march. The Lukov March is an annual event organised in Sofia by the far-right Bulgarian National Union, and the so-called Anti-Lukov March is a counter-demonstration organised by, among others, the group called Feminist Mobilisations. The article is based on two years of research conducted while working on a co-authored master's thesis, involving netnography, participant observation and narrative interviews with women who identify with feminist or

far-right activism. The study aims to analyse both events and both groups in the context of performative activist actions in the urban space of Sofia, with a particular focus on the issue of the performative body and performance in social space. In our work, we use the method of critical discourse analysis and anthropological methods.

Keywords:

activism; Lukov March; Feminist Mobilisations; Bulgarian National Union; Sofia; Bulgaria; feminism; nationalism

Demonstracje publiczne i oblicza współczesnego bułgarskiego aktywizmu. Studium przypadku Marszu Łukowa 2022 i kontrdemonstracji Mobilizacji Feministycznych

Artykuł stanowi studium przypadku Marszu Łukowa 2022 i kontrdemonstracji Mobilizacji Feministycznych. Marsz Łukowa to doroczne wydarzenie organizowane w Sofii przez skrajnie prawicową Bułgarską Unię Nacjonalistyczną, zaś tzw. Anty-Łukow to kontrdemonstracja organizowana m.in. przez ugrupowanie Mobilizacje Feministyczne. Tekst bazuje na dwuletnich badaniach przeprowadzonych podczas pracy nad dwuautorską pracą magisterską i składających się z netnografii, obserwacji uczestniczącej i wywiadów narracyjnych z kobietami identyfikującymi się z aktywizmem feministycznym lub skrajnie prawicowym. Celem artykułu jest analiza obu wydarzeń i grup w kontekście performatywnych działań aktywistycznych w przestrzeni Sofii. Szczególną uwagę zwracamy na kwestię ciała performatywnego i spektaklu w przestrzeni społecznej. W pracy korzystamy z metody krytycznej analizy dyskursu oraz metod antropologicznych.

Słowa kluczowe:

aktywizm; Marsz Łukowa; Mobilizacje Feministyczne; Bułgarska Unia Nacjonalistyczna; Sofia; Bułgaria; feminizm; nacjonalizm

Citation:

Kierwiak, Z., & Markiewicz, E. (2023). Demonstracje publiczne i oblicza współczesnego bułgarskiego aktywizmu: Studium przypadku Marszu Łukowa 2022 i kontrdemonstracji Mobilizacji Feministycznych. *Adeptus*, *2023*(20), Article 2995. https://doi.org/10.11649/a.2995

Publication History:

Received: 2023-03-23; Accepted: 2023-10-20; Published: 2024-01-12